

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ : ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ,

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਣ, ਇਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੇ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗ ਦੇ ਰਸੀਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਨੂੰ ਰਾਗ ਬੱਧ ਰਚਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਮਾਰਗੀ, ਦੇਸੀ ਤੇ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ 1469 ਤੋਂ 1539 ਤੱਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿਤ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਮਨ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਆਪ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅੰਗ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਆਪ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਆਪ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸਮੇਂ ਗਾਇਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਰਬਾਬ ਵਰਗੇ ਗੰਭੀਰ ਸਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਲਈ ਇਕ ਸੁਚੇਤ ਜਤਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦਿਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਦੇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਅਪਣਾਈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੋ

ਰਾਗੀ, ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸਿੱਖ ਸੀ, ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਾਥੀ ਬਣਿਆ।

ਤਲਵਡੀ ਤੇ ਪੁਨ ਮਰਦਾਨਾ ਆਇਓ ਗੁਰ ਢਿਗ ਰਹਿਓ ਮਹਾਨਾ
ਤਹਿ ਰਬਾਬ ਗੁਰਹਿ ਦਿਲ ਵਾਇਉ। ਤਾਰ ਸਬਦ ਕਰਤਾਰ
ਅਲਾਇਉ।

ਦੇ ਸਬਦੇ ਸਨ ਕਾ ਗੁਰ ਸੈਲ। ਕਰਨ ਹੇਤ ਸੁਕੀਨੇ ਗੈਲ।¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਾ ਕੇ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾ ਕੇ ਸੰਗੀ ਕੀਰਤਨੀਆ ਬਣਾਇਆ ਜਦ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਉਤਰਦੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਮਰਦਾਨਿਆ ਰਬਾਬ ਵਜਾ ਬਾਣੀ ਆਈ, ਕੀਰਤਨ ਕਰੀਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਥੀ ਵਜੋਂ ਚੁਣਨਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਮਰਦਾਨੇ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਬਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਬਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੋਧਣ' ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਆਪਸੀ ਡੂੰਘੇ ਸਬੰਧ ਜਨਮਸਾਖੀਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :-

ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਮਰਦਾਨਿਆ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇ
ਮਰਦਾਨੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇਆ॥ ਰਾਗ ਆਸਾ ਕੀਤਾ॥
ਬਾਬੇ ਸਬਦ ਬੋਲਿਆ॥ ਰਾਗ ਆਸਾ
ਜਿਨ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆਂ ਮਾਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰ
ਜੇਤਿਸ ਭਾਵੇ ਸੇ ਥੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਆ ਮਾਨੁਖ॥²
ਤਬਿ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ ਮਰਦਾਨਿਆ
ਸਬਦ ਚਿਤ ਕਰਿ। ਤਉ ਬਾਝ ਬਾਣੀ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਆਵਦੀ
ਤਬਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ 'ਮਰਦਾਨਿਆ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇ॥³

ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੂਸਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਰਤਨ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਥਾਂ ਦਿਤੀ :-

ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਭੇਖ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ॥⁴

ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਭੋਗ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਸਮੇਂ ਪਾਇਆ ਜਾਣਾ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਨਾ ਹੈ।⁵

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ:

“ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੀਕਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇ ਉਪਰੰਤ ਕੀਰਤਨ ਹੋਵੇ ਫੇਰ ਆਰਤੀ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਤੀਸਰੇ ਪਹਿਰ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੀਏ ਤੇ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਗਈ ਸੋਹਿਲਾ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਫੇਰ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਜਪੁ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀਏ।”⁶

ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਚੋਕੀ ਮਰਯਾਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :-

1. ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਚੋਕੀ - ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ
2. ਚਰਨ ਕਮਲ ਦੀ ਚੋਕੀ - ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ
3. ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੋਕੀ - ਆਥਣ ਵੇਲੇ
4. ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਚੋਕੀ - ਚਾਰ ਘੜੀ ਰਾਤ ਬੀਤਣ ਤੇ।⁷

ਇਸ ਸਾਝੇ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਦਾ ਸਮਾ ਬਨ ਦਿਆ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਜਾਇ ਅੰਤਰ ਦਰ ਆਇ ਨਵੰਦੇ
 ਮਥੈ ਟਿਕੇ ਨਾਲ ਲਾਇ, ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਚਲਿ ਜਾਏ ਬਹੰਦੇ
 ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਲਿਵ ਲੀਣ ਹੋਇ, ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਣੀ ਗਾਣ ਸੁਣੰਦੇ
 ਸੰਝੇ ਸੇਦਰ, ਗਾਵਣਾ, ਮਨ ਮੇਲੀ ਕਰਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲੰਦੇ॥⁷

ਆਪ ਨੇ ਨਾਮ ਜਪਣ, ਵੰਡ ਛਕਣ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰ ਕੇ ਗਾ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਮਈ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਇਆ।⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੈਵੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਉਂ ਹੀ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਅਨੰਦ ਅਲਾਪ ਕਰਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੇਸੀ ਅਤੇ ਮਾਰਗੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੱਧਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ। ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਸ ਨਵੀਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਦਾ, ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੇਲਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗਾਇਨ ਸੈਲੀਆਂ, ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਮੇਲਿਕ ਰਾਗਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੇਲਿਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ

ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 20 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 976 ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-
ਮੁਖ ਰਾਗ:-

ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ।

ਉਪਰਾਗ :-

ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਦੱਖਣੀ, ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਗਉੜੀਪੂਰਬੀਦੀਪਕੀ, ਆਸਾਕਾਫੀ, ਬਸੰਤਹਿੰਦੋਲ, ਵਡਹੰਸਦੱਖਣੀ, ਬਿਲਾਵਲਦੱਖਣੀ, ਸੂਹੀਕਾਫੀ, ਮਾਰੂਕਾਫੀ, ਰਾਮਕਲੀਦੱਖਣੀ, ਮਾਰੂਦੱਖਣੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀਬਿਭਾਸ, ਪ੍ਰਭਾਤੀਦੱਖਣੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੌਸਮਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਬੈਠ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸਰੋਦੀ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-2 ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਜਿਵੇਂ ਬਸੰਤ, ਮਲਾਰ (ਬਰਸਾਤ ਰੁਤ), ਤੁਖਾਰੀ (ਸਰਦੀ ਰੁੱਤ) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮਾਝ (ਮਾਝੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ), ਗਉੜੀ (ਗੋੜ ਦੇਸ) ਅਤੇ ਸੋਰਠਿ (ਸੁਰਾਸ਼ਟ) ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰੂ (ਜੋਸ਼), ਵਡਹੰਸ, ਸੂਹੀ (ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ), ਬਿਲਾਵਲ (ਖੁਸ਼ੀ) ਭੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਇਆ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬਸੰਤ ਤੇ ਹਿੰਦੋਲ ਨੂੰ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੋਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਉਲਾਰ-ਪਨ ਘਟਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਗ ਵੀ ਵਰਤੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਰਾਮਕਲੀ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਿਅ ਰਾਗ ਹੈ। ਮਾਝ ਖਾਲਸ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਗ ਹੈ। ਗੁਜਰੀ ਗੁਜਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਬਸੰਤ ਮਲਾਰ, ਸਾਰੰਗ ਤੇ ਸੂਹੀ ਮੋਸਮੀ ਰਾਗ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਰਾਗ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕੌਮੀ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਰਲਦੇ ਹਨ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁰

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤਿਲੰਗ ਕਾਫੀ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮਾਂ ਜੋ ਕਿਵੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੰਕੀਰਣ ਅਤੇ ਡਗ-ਮਗਾਉਂਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਉਪਰ ਜਿਹੜਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਨਾਲ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ।¹¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਰਗੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮਿਸ਼ਰਨ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਸੰਗੀਤ ਪੱਦਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ।¹²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੱਦਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ 'ਸਿਰੀ ਰਾਗ' ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਥਾਨ ਰਾਗ 'ਆਸਾ'। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਦੇਸਮ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਨਾਮ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਸੱਮੁਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਮੌਜੂਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਤੱਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਦੱਸਣਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ ਬੰਧਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ। ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਆਸਾ, ਮਾਝ, ਵਡਹੰਸ, ਤੁਖਾਰੀ ਵਰਗੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜੀਆਂ, ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਵਰਗੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਹਿੱਤ ਵਰਤਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦਾ ਹਿਕ ਨਿਵੇਕਲਾ

ਵਿਧਾਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰ ਗਾਇਨ, ਸਲੋਕ, ਅਸਟਪਦੀ, ਥਿਤੀ, ਪਹਰੇ, ਬਾਰਾਮਾਂਹ, ਆਰਤੀ, ਪਉੜੀ, ਪਦ ਗਾਇਨ, ਛੰਤ, ਅਲਾਹੁਈਆ, ਗੋਸਟਿ ਅਤੇ ਜਪੁਜੀ ਆਦਿ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਵੱਯੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਬੱਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਦ, ਆਹਤ ਨਾਦ, ਸੁਰ, ਰਾਗ, ਧੁਨ ਪੰਚ ਸਬਦ, ਤਾਲ, ਸਤਿ ਸੰਗਤ, ਰਾਗੀ, ਰਸ, ਰਬਾਬ, ਵੀਣਾ, ਢੋਲਕ , ਪਖਾਵਜ, ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ ਸੰਗੀਤਕ ਸਬਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਵੀਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਨੂੰ ਹਰੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਦਕਾ ਜਿਸਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਅੱਜ ਹਰ ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨ (ਰਾਗ ਤੇ ਬਾਣੀ) ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਰਹੂਰੀਤ ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕੀਰਤਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਵਿਆਹ, ਸ਼ਾਦੀ, ਮੇਂਤ, ਗਮੀ, ਸਧਾਰਣ ਇਕੱਠ, ਸਵੇਰ, ਸ਼ਾਮ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋਵੇ ਸਭ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੋਲਿਕ ਹੀਰਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ, ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਹਾਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਦਿਲੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸਵੇਰ 4 ਵਜੇ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ 10 ਵਜੇ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਚੌਕੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਰਾਗ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਂ ਮੌਸੀਕੀ ਰਾਗ ਦਾ ਜਨਾਜਾ ਕਢਿਆ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹੀ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਦੇਖਕੇ ਆਖਦੇ ਸਨ, “ਤੂੰ ਤਲਾ ਫਕੀਰ ਹੈ ਜੋ ਰਬਾਬੀ ਨੂੰ ਸਾਥ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ” ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰ-ਘਰ ਇਸ ਦੀ ਧੁਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਘਰ-ਘਰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

“ਘਰ ਘਰ ਅੰਦਰ ਧਰਮਸਾਲ ਹੋਵੇ ਕੀਰਤਨ ਸਦਾ ਵਿਸੇਆ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ - ਪੰਨਾ 158.
2. ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਸੰਪਾਦਕ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 21
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 306
4. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ-1, ਪਉੜੀ 32
5. ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਪੰਨਾ 300
6. ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 170
7. ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪੰਨਾ
8. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 2
9. ਵਾਦਨ ਕਲਾ, ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 270
10. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 218
11. ਉਮੇਸ਼ ਜੋਸ਼ੀਪ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 274-75
12. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ), ਵਾਦਨ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 272